

Harta județelor Bacău, Covasna, Harghita și Mureș, cu specificarea zonelor muntoase / Bákó, Hargita, Kovászna és Maros megye térképe, a hegyvidék megkülönböztetésével.

Prescurtările utilizate pentru orașele din cele patru județe / A városok nevének rövidítése: B-Baraolt/Barót, BB-Bălan/Balánbánya, BC-Bacău/Bákó, BS-Borsec/Borszék, BU-Buhuși, C-Comănești, CS-Miercurea-Ciuc/Csikszereda, D-Tâmbveni/Dicsőszentmárton, G-Gheorgheni/Gyergyószentmiklós, O-Onești (Gheorghe Gheorghiu Dej), H-Toplița/Maroshévíz, IB-Întorsura Buzăului, K-Covasna/Kovászna, KV-Tg. Secuiesc, L-Luduș/Marosludas, M-Moinești, MV-Tg. Mureș/Marosvásárhely, R-Reghin/Szászrégen (Reen), S-Sovata/Szováta, SG-Sf. Gheorghe/Sepsiszentgyörgy, SK-Cristuru Secuiesc/Székelykeresztúr, SM-Slănic-Moldova, SV-Sighișoara/Segesvár (Schässburg), T-Tușnad-Băi/Tusnádfürdő, TO-Tg. Ocna, U-Odorhei/Székelyudvarhely, V-Vlăhița/Szentegyháza.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET - ISTORIA CULTURII

ACTA 1995

„Portalul constituie un program arhitectural, în care se reflectă concepția estetică a întregii clădiri. Cu bogata sa decorație sculptată, sau cu formele sale structurale mai simple reprezintă expresia arhitecturală a viziunii despre lume a comunității care a conceput și a ridicat edificiul deschis prin poartă...”

Ferenc Levárdy

Portalul în stil romanic de la Zălan, județul Covasna (România)* în memoriam Balázs Orbán

La mijlocul deceniului opt, vizitând biserica datate din sec. XIII. din Trei Scaune, am ajuns și în Zălan². Satul, „...are o așezare foarte romanțică, pe un promontoriu aflat la poalele unui munte înalt, denumit “Zalányhegy”, lângă pâraiașul “Zalány ága””³, numără în prezent vreo optsute de locuitori. Biserica reformată, așezată pe unul din punctele mai înalte ale satului, construită cel mai probabil la sfârșitul sec. XIII., sau cel târziu la începutul sec. XIV., se zărește de departe din valea Oltului, atât dinspre satul Ghidfalău, cât și dinspre Olteni, sau Bodoc. Portalul ascuns după porticul sudic al bisericii este unul dintre detaliile de piatră sculptată dintre cele mai valoroase ale ținutului. Portalurile din perioada romanică au fost analizate în numeroase lucrări importante de către autori care pot fi considerați deja clasici. Analizarea unei porți sculptate în sec. XII-XIII., cât și tragerea unor concluzii referitoare la întreaga biserică, descoperirea unor corelații și legități, prezintă probleme de cercetare pasionante. Datorită numărului mic de date directe care ne stau la dispoziție, ca și a lipsei unei cercetări amănunțite la fața locului, putem încerca indicarea locului ocupat în spațiu și timp al porții de la Zălan printre sculpturile în piatră ale istoriei arhitecturii maghiare din sec. XIII., doar prin analiza și descrierea exactă a stării actuale. Dincolo de aceste considerente, admitând desigur și posibilitatea apariției unor eventuale erori, încercăm să preconizăm cursul viitor al cercetărilor.

Prima relatare despre această biserică de origine medievală a micului sat din scaunul secuiesc Sepsî, și despre portalul său aparținătoare fazei romanice târzii, s-a făcut de către Balázs Orbán, savant neapreciat în mod nedrept de către istoricii de artă maghiari contemporani. „...Recent, această biserică a fost complet transformată; a rămas doar o porțiune a vechii zidării (peretele nordic până la amvon și un segment al peretelui vestic), marcată cu literele A și B. De pe acest perete se poate citi către amvon inscripția: “S-a construit începând de la A și până la B în 1319, ceilalți pereți au fost terminați din voia lui Dumnezeu, în patru ani, în 1825.” Inscripția, neatestată prin documente, putând fi deci și contestată, este justificată pe deplin prin portalul păstrat în întregime pe latura sudică, unul dintre frumoasele exemplare ale operelor de artă romanice, surprinzător în apariția sa într-un astfel de loc retras. În incizia aflată în peretele de lângă ușă sunt așezați monații circulari fără bază, aceștia au capiteluri cu decorație diferită, cel din dreapta are o ornamentație cu frunze și ciorchini, timp ce cel din stânga poartă o decorație corintică. Pe aceste capiteluri se suprapune câte o placă contopită cu peretele, iar pe acestea câte un element cilindric puternic marcat, corespunzător monațiilor, care trece în formă de arc în plin centru de pe un capitel pe altul. Deschiderea porții are o închidere dreaptă, cu segmente de cerc așezate în colțuri. În timpanul astfel format, deasupra deschiderii, se află arcul trilobat marcat cu canelură și cu profilul cilindric, în a cărui frunză centrală s-a dăltuit o ornamentație vegetală.”⁴ După această relatare, următoarea înștiințare referitoare la portalul bisericii din Zălan, ne va proveni abia cu decenii mai târziu, din studiile lui Géza Entz. Autorul datează portalul în a doua jumătate a sec. XIII.⁵

Satul, împreună cu preotul său Nicolaus, pe numele latinesc, este atestat prima oară în listele decimale papale din 1332 și 1334.⁶ Trebuie să ne referim în paranteză și la textul de pe placa memorială amintită și de Balázs Orbán, conform căreia vechea biserică a fost clădită în 1319, și extinsă și reconstruită între 1821 și 1825. Despre cutremurele frecvente din împrejurimile Brașovului, care afectează și depresiunea Trei Scaune, avem

*Traducere pe baza articolului apărut în revista „Pavilon” 1991/5, în limba maghiară.

cunoștință deja din 1473. Izvoarele relatează despre mai multe cutremure puternice, dintre acestea se distinge cel din 26 octombrie 1802, care a cauzat stricăciuni importante în bisericile ținutului. Atunci a fost afectată și cea din Zălan, în asemenea măsură, încât s-a impus reconstrucția sa completă.⁷ Biserica a fost totodată extinsă, spre sud și est, pe locul peretelui sudic avariata, și al altarului (despre a cărui formă, din lipsa unor cercetări arheologice, putem să presupunem doar că a avut o închidere semicirculară analoagă bisericilor sătești din sec. XIII.), dobândind forma actuală dreptunghiulară. Ancadramentul romanic din jurul intrării a fost reamplasat în mod secundar în peretele sudic.⁸ Se poate presupune că portalul, acoperit în prezent cu mai multe straturi de var, a aparținut bisericii medievale parțial dărâmate, piatra din care a fost realizat poate proveni din carierele localităților apropiate Bixad, Malnaș, sau Micfalău. Cercetând în amănunt portalul, pot fi percepute cu ușurință nu numai caracteristicile sale formale, dar și lipsurile. Ancadramentul profilat, cu retrageri succesive, cu arcul de descărcare cu deschiderea semicirculară, cu soclu și capiteluri care au avut cândva probabil câte două coloane cu secțiune circulară, prezintă lipsuri în mod evident. Din fericele, elementele sale formale mai importante, semnificative din punct de vedere al istoriei arhitecturii, s-au păstrat, iar în urma determinării locului exact al elementelor componente existente, și a reîntregirii părților cu lipsuri, putem nădăjdui reconstituirea formei inițiale. Deocamdată nu avem nici un indiciu privind soclurile, în schimb se poate constata cu ușurință că mulura de formă trilobată, cu închiderea ogivală la mijloc, cu caneluri, terminată într-un profil simplu cilindric al timpanului aflat deasupra deschiderii, cu console laterale, și mulura identică, ce poate fi observată pe cele două pietre care străjuiesc deschiderea, se leagă organic, și încadrează în mod continuu deschiderea, coborând pe pietrele laterale, și terminându-se în pîntea deasupra soclurilor betonate ale pilaștrilor.

Necunoscând alte date decât cele amintite mai sus, pentru datarea portalului se poate apela la ajutorul dat de analogiile întâlnite în teritoriile învecinate. Pe valea Oltului, respectiv în ținutul de

pe Târnave; locuit odinioară de secui (și ulterior de sași), sau din zona Homoroadelor cunoaștem numeroase monumente analoge, dintre care putem aminti în primul rând sculpturile bisericilor din Cârța, Avrig, Hălmeag, Drăușeni, Săcădata, Sebeș, sau ale mult mai îndepărtatului Unguraș.

Construirea acestor biserici din sec. XIII este legată în mare măsură de activitatea atelierului cistercian de la Cârța.⁹ Până în momentul actual nu avem cunoștință despre date care ar certifica activitatea acestui atelier în scaunele Sepsî, Orbai, sau Kézdi, excepție face numai constatarea neatestată de documente a lui József Köpeczi Sebestyén, conform căreia biserica medievală din Ghelița din scaunul Orbai ar fi fost construită de cistercieni.¹⁰ Clarificarea problemei ar putea fi ușurată prin trecerea în revistă a evenimentelor istorice mai importante din sec. XII-XIII, ale teritoriului vizat, a raporturilor istorice și geografice. Este un fapt atestat istoric că secuii au trăit în decursul sec. XI-XIII, în mare parte pe teritoriul aflat între actualul Orăștie și curbura estică a Oltului, respectiv până la linia Mureșului. Începând de la mijlocul sec. XII., pe timpul domniei regelui Géza II. (1141-1162), au apărut în Ardeal sașii care s-au așezat în jurul Sibiului, iar mai pe urmă la est de aceasta, de-a lungul Oltului. Imigrarea germanilor (sașilor) s-a accentuat după urcarea pe tron a regelui András II., după ce în 1211 regele a așezat în Țara Bârsei Ordinul Teutonic, pe care l-a și expulsat de acolo în 1225. András II. a inițiat în același timp și o regroupare de mare anvergură a forțelor de apărare ale hotarelor, în cursul căreia a așezat secuii din împrejurimile actualelor localități Saschiz, Gârbova și Sebeș în depresiunea Trei Scaune, iar pământurile întinse dintre Orăștie și Baraolt le-a dat sașilor. Situația acestora din urmă s-a definitivat prin Diploma din 1224 - așa numitul Andreanum -, prin înființarea unor "Țări" secuiești, românești, și pecenegi.¹¹ Abația de la Cârța a fost întemeiată în aceeași perioadă, probabil în 1202, de către regele Imre, pe teritoriul regal. Atelierul de construcții cistercian "...prestează o activitate cu totul specifică și are repercusiuni asupra edificării bisericilor parohiale..."¹². Construcțiile ordinului, respectiv impresia artistică rezultată, și-au avut efectul în diferite zone ale Ardealului, în

genul rând în împrejurimile Sebeșului și în Țara Hălmeag.

În cele ce urmează, vom insista mai întâi asupra problemelor istorice legate de împrejurimile satului Zălan. Prima mențiune nominală despre acest din zonă se referă la comitele Vincenciu, fiul lui Akadas, "Siculus de Sebus" ("Sepsi", adică din părțile Sebeșului), care prin donația regelui Bela IV. intră în 1252 în posesia teritoriului denumit mai demult "Székföld" ("Terra Zek"), adică a domeniul de la Hăghig de mai târziu, situat la vest de Sf. Gheorghe.¹³ În urma cercetărilor lui György Györfly, este binecunoscută corelația dintre denumirile localităților Sebeș, Gârbova, Saschiz (Szászsebes, Szászorbó, Szászkézd) și ale scaunelor de mai târziu Sepsi, Orbai, Kézdí. Binder atrage atenția și asupra altor toponimii din împrejurimile Sebeșului, identificabile cu mare probabilitate cu denumirile satelor Arcuș, Calnic, etc., din scaunul Sepsi (Trei Scaune).¹⁴ Localitățile amintite se găsesc în vecinătatea imediată a Zălanului. Toate aceste fapte istorice contribuie la concluzia existenței inclusiv a unor conexiuni arhitecturale dintre cele două teritorii.

Să ne întoarcem la analiza caracteristicilor formale ale portalului de la Zălan. Identitatea formală dintre acest portal și ancadramentul profilat, cu terminația trilobată a intrării în partea fostei biserici abațiale din Cârța (altarul și transeptul separat cu un zid dinspre vest) care funcționează astăzi ca biserică evanghelică, nu poate fi întâmplătoare. În cazul ambelor portaluri, deschiderea cu console laterale este încadrată de o mulură canelurată terminată într-un profil cilindric, care are o închidere trilobată în cadrul timpanului. Diferența constă numai în aceea că în cazul portalului de la Zălan lobul din mijloc dintre cei trei aflați pe timpan are o închidere ogivală, iar suprafața încadrată de către arc este ocupată de un motiv decorativ de mare dimensiune, în formă de frunză de stejar. După părerea noastră toate acestea atestă contribuția unui sculptor în piatră, probabil local, însă de formație cisterciană. Pe de altă parte, ținând seama și de legăturile istorice dintre scaunul Sepsi din Secuime și localitatea Sebeș și împrejurimile sale, respectiv populația acestora din trecut, considerăm că dintre analogiile posibile, antecedent-

ul formal al porții reconstituite îl constituie portalul vestic de la Sebeș. Pe poarta de la Zălan pot fi identificate, desigur, atât caracteristici structurale, proporționale, constructive, cât și altele, de detaliu, cum ar fi placa superioară care leagă în mod continuu capitellurile pilaștrilor, și depășese planul exterior al peretelui și capitellul coloanei, aceste elemente își au originea toate la Sebeș. Au aceeași alcătuire pe de altă parte și unele capitelluri ale bisericii de la Hălmeag. În comparație cu sculpturile în piatră mai sus amintite, de la Sebeș și Hălmeag, capitellurile de la Zălan sunt formate mult mai simplu, mai stângaci, mai rudimentar, indicând oricum opera unui meșter local - deși imaginea despre ele poate fi influențată și de faptul că suprafețele de piatră, avariate probabil, ca și "reparațiile", sunt acoperite cu mai multe straturi de var. Pe baza listei decimale papale, se cunoaște că în prima treime a sec. XIV., pe teritoriul scaunului de mai târziu Trei Scaune există cel puțin patruzeci-cincizeci de biserici sâțești. Majoritatea acestora trebuia să fi fost ridicată aproape în același timp, cel târziu în a doua jumătate, sau la sfârșitul sec. XIII., pentru populația secuiască așezată aici în sec. XIII. Acest lucru este confirmat de existența numeroaselor biserici sâțești, de mică dimensiune, care au avut inițial planul și conformația analoage - navă cu planul dreptunghiular și altarul cu închidere semicirculară neregulată de obicei. Satisfacerea marelui număr de construcții - astăzi am spune, cu caracter de campanie - necesita toți meșterii disponibili, cu experiență în construcții. Colonizarea care a însemnat mișcări de mare amploare ale populației, chiar și la scară medievală, a fost rezultatul unei decizii regale, în consecință nu se poate exclude posibilitatea că la lucrări au participat inclusiv sculptorii în piatră locali, din Țara Bârsei apropiate, angajați ai atelierului cistercian patronat de către curtea regală. Cercetarea la fața locului ar putea întări corectitudinea constatărilor noastre bazate pe analiza stării actuale, și ar putea da răspuns și la întrebările ridicate în legătură cu biserica romanică originală. Pe baza cunoștințelor noastre actuale putem stabili că anul 1319, amintit de mai multe ori, poate constitui doar data cea mai târzie posibilă a construcției. Având în vedere însă ancadramentul, problemele deja amintite ale stilu-

lui, și încadrarea construcțiilor realizate sub influența atelierului cistercian de la Cârța în perioada 1230-1270¹⁵, portalul de la Zălan nu prea putea fi realizat mai târziu de sfârșitul sec. XIII.

Pentru clarificarea activității presupuse în scaunele Trei Scaune și Odorhei a unor maeștri ai atelierului de la Cârța, ar fi necesară efectuarea unor cercetări în mai multe localități din împrejurimile Zălanului, în biserica romano-catolică de la Valea Crișului, cea unitariană de la Arcuș, ca și în centrul domeniului descendenților comitelui secuî Vincenciu amintit deja, familia Mikó (la Hăghig, în biserica reformată), dar și în biserica reformată de la Reci, puțin mai îndepărtată, sau în vechea biserică evanghelică fortificată săsească, transformată dintr-un edificiu în stil romanic, a și mai îndepărtatului Drăușeni. În orice caz, portalul de la Zălan care, după părerea noastră, este opera unui sculptor în piatră local, însă de formație cisterciană, întărește constatarea lui Géza Entz, conform căreia *„din activitatea atelierului de la Cârța se poate deduce totuși, cum se propagă această artă bine profilată în puritatea sa, și cum se transformă prin forța tradițiilor și aspirațiilor locale. Dar dincolo de aceste considerente clocotește în ea și lupta creatoare de artă a celor mai dezvoltate centre culturale ale epocii, a cărei rezonanță, transmisă de către arta regală a perioadei arpadiene târzii, reapare chiar și până în aceste meleaguri îndepărtate.”*¹⁶

(Traducere de Gabriella OLASZ)

Note

1. *Levárdy Ferenc*: A litéri román kapuzat. Magyar Műemlékvédelem 1967-1968. Budapest 1970. 269.
2. Mulțumesc pe această cale sfaturile amabile ale lui *Ádám Kónya*
3. *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása III. Pest 1869. 51.
4. *Orbán*: op.c. 51-52.
5. *Entz Géza*: Die Baukunst Transilvaniens im 11-13. Jahrhundert I-II. Acta Historiae Artium XIV (1968) 45.
6. Monumenta Vaticana Hungariae, Rationes Collectorum Pontificiorum in Hungaria 1281-1375. Budapest 1887. 112. și 133.
7. *Simon Béla*: Sepsiszentgyörgy földregései és az általuk okozott károk elleni védekezés. Budapest 1946. 20. 22-23; v. încă la *Atanasiu, Ion*: Cutremuri în România. Editura Academiei RSR., București 1961.

8. Refolosirea pietrei sculptate în același loc, sau în altă parte, nu prezintă lucru neobișnuit în Trei Scaune, în sec. XVII., XVIII., XIX. În aceeași perioadă se generalizează și ridicarea „porților secuiești”.

9. *Entz Géza*: A kerci (Cârța) cisztercita építóműhely. Művészettörténeti Értesítő XII (1963) 121-147. *Pir. problema prezenței cisterciene în sud-estul Ardealului, v. încă în Michel Tanase*: Avaturile unui act de donație, Revista istorică, Serie nouă, tomul 4. 1993, 1-2. 55-80. (n. red.)

10. *K. Sebestyén József*: A gelencei menyezeti- és karzatfestmények. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Tudományos Könyvkiadó, Bukarest - Kolozsvár 1957. 542.

11. *Binder Pál*: Adalékok a középkori Sepszi szék és a környező területek történelmi földrajzához. Aluta XII-XIII., Sfântu Gheorghe 1981. 57; v. încă în *Zimmermann-Werner-Müller-Gündisch*: Urkundebuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I. Hermannstadt-Bukarest 1892-1981.

12. *Entz*: nota 9., op.c. 126.

13. *Binder*: op.c. 56.

14. *Binder*: op.c. 56.

15. *Entz*: nota 9., op.c. 145.

16. *Entz*: nota 9., op.c. 146.

Román kori kapuzat a háromszéki Zălánban

(Kivonat)

A háromszéki Zălán falu templomának román kori kapuzata feltehetőleg 12-13. századi eredetű (Orbán Balázs és Entz Géza becslése). Az eredeti templom építésének legkésőbbi lehetséges időpontja 1319. A környéken gyakoriak a földregések, már 1473-ban is említenek erős rengést. Az 1802-ben erősen megrongálódott templomot 1821-1825 között teljesen újraépítették, a kapuzat is ekkor került át mai helyére. A kapuzat más 13. századi erdélyi kapuzatokkal (Kerc, Felek, Halmágy, Oltszakadát, Szászsebes, stb.) mutatott analógiái a kerci cisztercita műhelyben tanult helyi mester munkájára engednek következtetni. A Zălán környéki székelyek a 13. században kerülnek mai településterületükre, éppen a később százok lakta Szászsebes vidékről. A szomszédos falvak (Kálnok, Árkos) neve Szászsebes környéki helynevekkel egyezik (Györffy György, Binder Pál). A zaláni templom építésének idején valószínű, hogy még fennállnak kapcsolataik az ott maradt

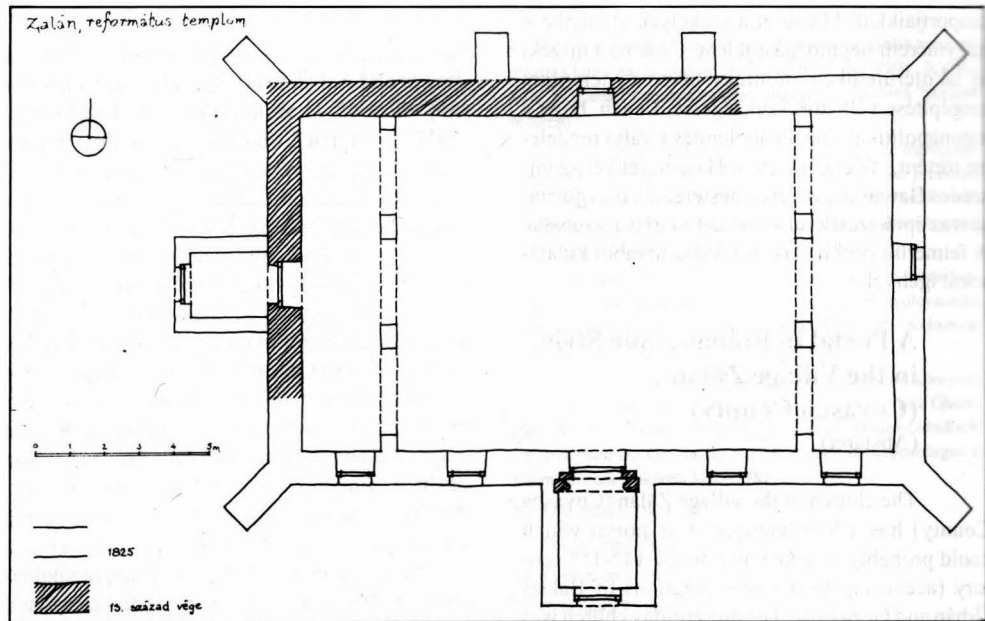
csoporthajakkal. Másrészt a székelyek áttelepítése nagyméretű népmozgást jelent. Csak háromszéki lakóterületükön mintegy ötven új templom megépítése válhatott szükségessé. Lévéen, hogy a katonapolitikai célzatú áttelepítés királyi rendelet történt, feltételezhető a Háromszékkal szomszédos Barcaság ciszterci mestereinek mozgósítása az építkezésekhez - a rendet a király patronálta. A felmerült problémák tisztázása további kutatásokat igényel.

A Portal in Romanesque Style in the Village Zălan (Covasna County)

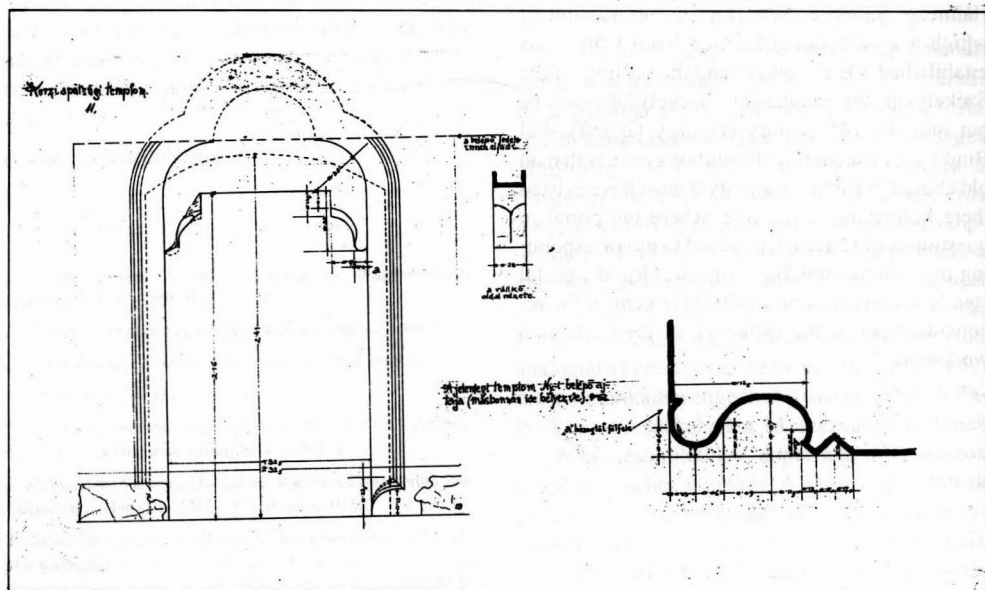
(Abstarct)

The church of the village Zălan (Covasna County) has a Romanesque style portal which could probably be dated around the 14th-15th century (according to the considerations of Balázs Orbán and Géza Entz. The present-day church was built in 1319 and was damaged by the earthquakes. (e.g. that in 1473). It was rebuilt between 1821-1825.

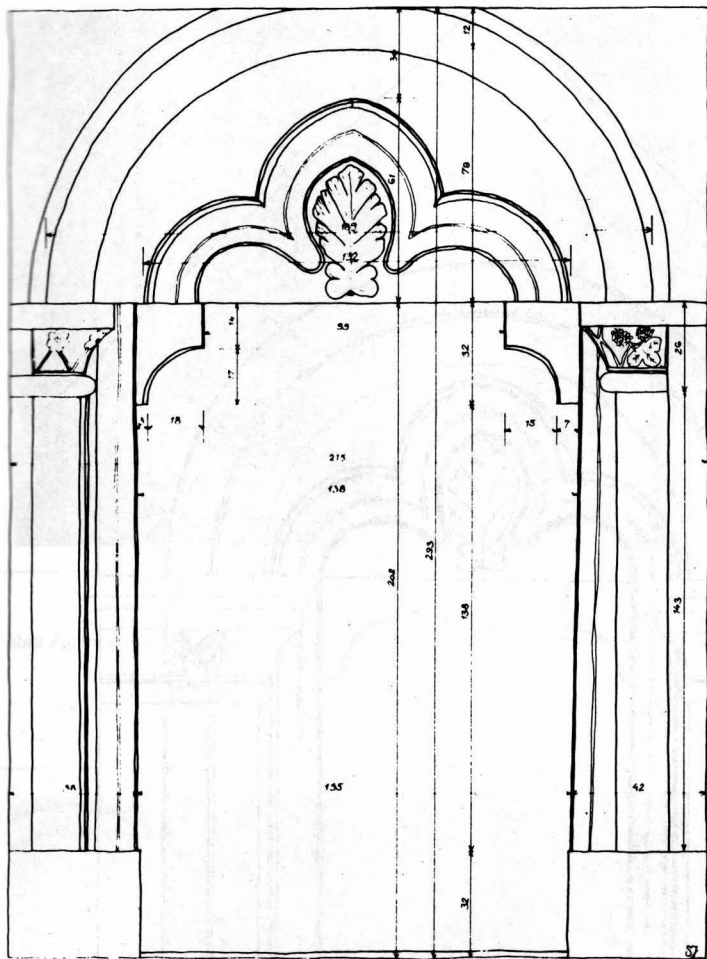
This portal is similar to other portals of the 13th century in Transylvania (Cârța, Avrig, Hălmeag, Șasesate, Sebeș) a.s.o., on account of which a Cistercian influence from Cârța was established. On the other hand the settling of the Székelys in the present-day Székelyföld can be put into the 13th century (György Györffy, Pál Binder). Consequently the author assumes that an old church in Romanesque style must have existed there before the actual one, where the portal in question could have been moved to its corresponding place in the new building. Besides, the portal stands witness as a new useful element in the re-consideration of the influence of the Cistercian workshop.

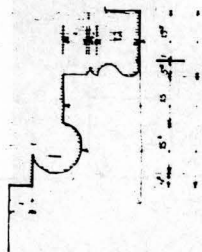
1. ábra Zalán, református templom, alaprajz

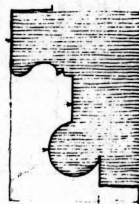
2. ábra Kerci apátsági templom jelenlegi nyugati belépő ajtaja

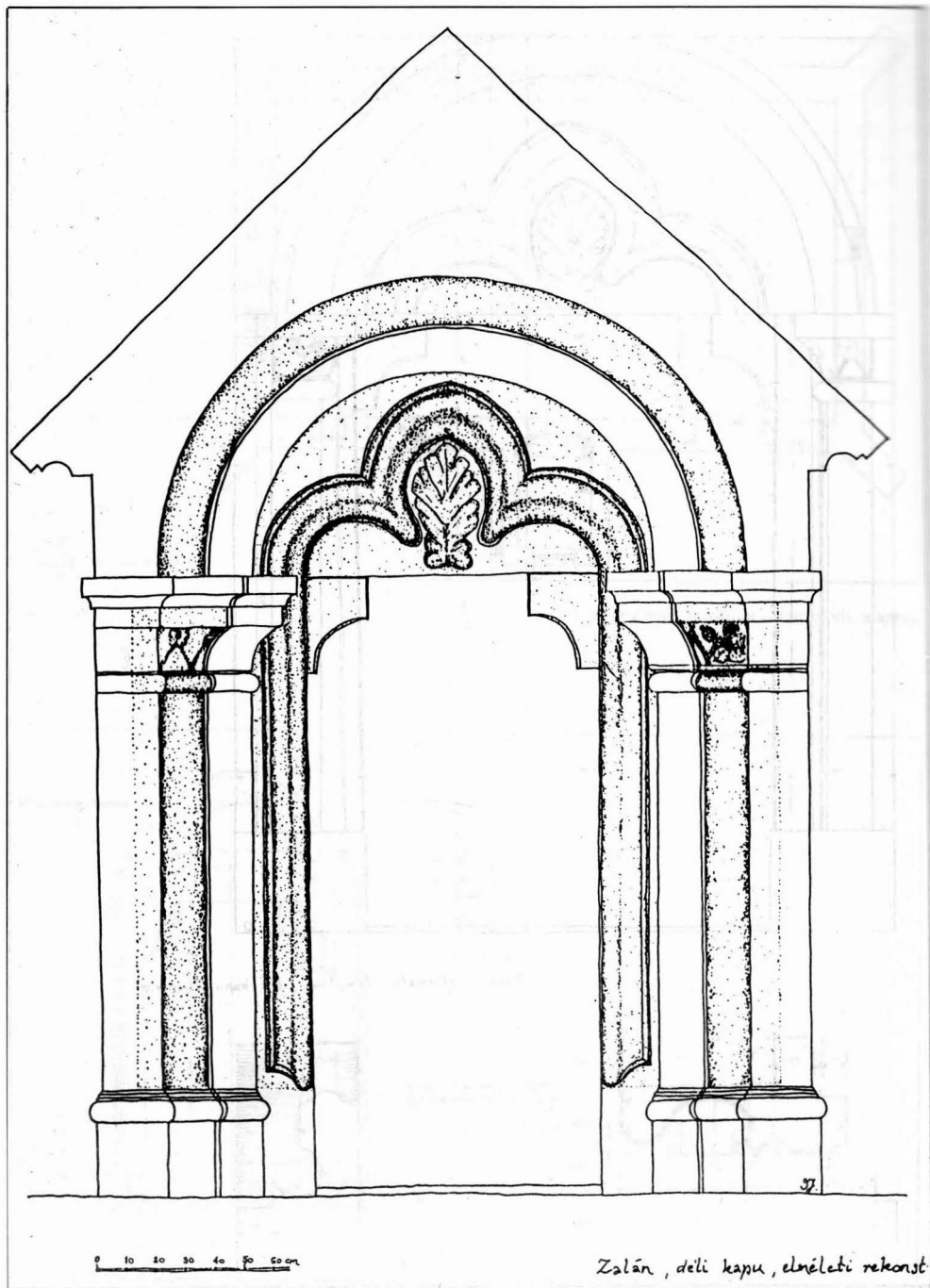

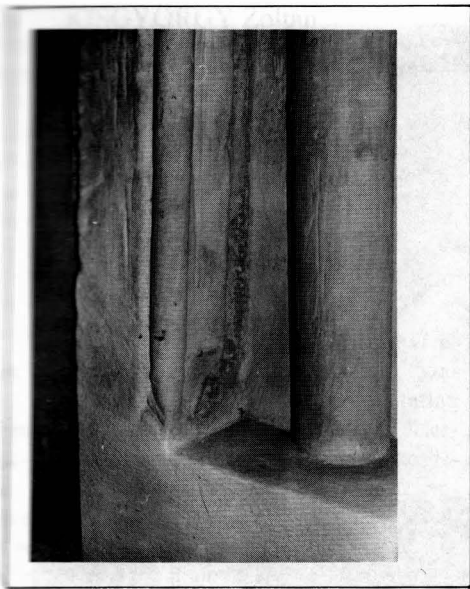
Zalán, református templom, déli kapu felmérése

14
16
18
199

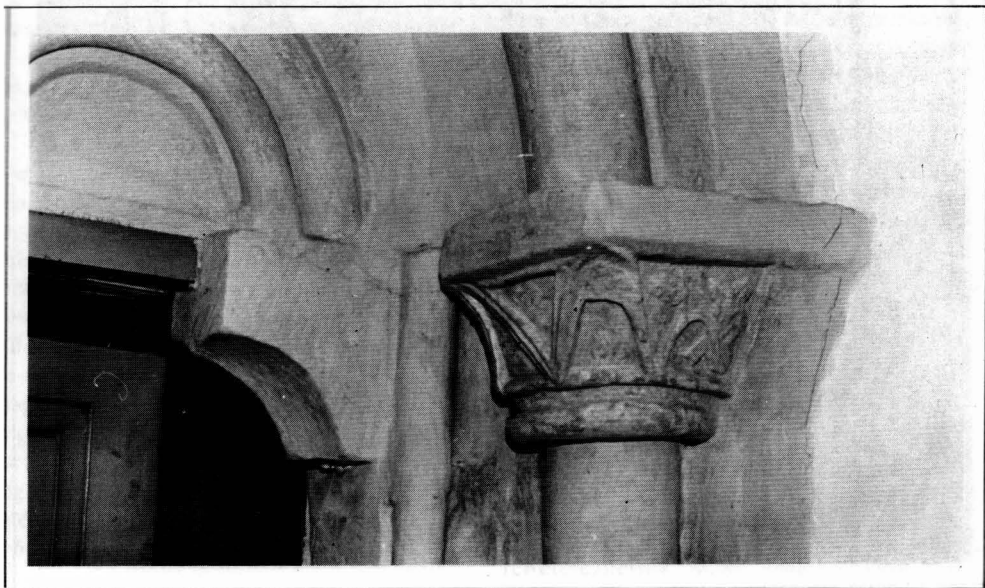

5. ábra Zalán, déli kapu jobboldali fejezete

6. ábra Zalán, déli kapu, jobboldali szárkő lábázat feletti sarkantýús végzõdése

7. ábra Zalán, déli kapu jobboldali fejezete és szemöldökgyámja

